

Hírhedt törvények születési körülményei*

Fontos munkával gazdagodott a magyarországi zsidóság történetének irodalma. Olyannal, melynek révén a korszak politikatörténetével kapcsolatos ismereteink is új elemekkel bővíthetnek.

Ha az olvasó kézbe veszi a Politikatörténeti Füzetek 2010 végén megjelent kötetét, a könyv alcíme és terjedelme alapján először minden bizonnyal az ötlik fel benne: lehet-e a jelentős, ráadásul 1938-tól növekvő számú magyarországi zsidóság ellentmondásokkal teli, bonyolult, s időben is változó sorsát (az alcím szavával: létét) ilyen terjedelmi keretek között feldolgozni? A kétkedés jogosságát maga a szerző igazolja. Már a tartalomjegyzékből is kiderül, hogy valójában nem a magyar gazdaságban és szellemi életben fontos szerepet játszó társadalmi csoport két világháború közötti/alatti helyzetét kívánta áttekinteni, hanem „csupán” az úgynevezett zsidótörvények létrejöttének részletes bemutatására vállalkozott. Tartalmát az előszóban határozza meg pontosan: „A könyv kiemelten az 1938:XV. tc., az ún. első zsidótörvény, és az 1939:IV. tc., az ún. második zsidótörvény létrejöttének körülményeire és következményeire koncentrál.” (7.) S valóban, a szerző a könyv majd háromnegyed részében a két törvénnyel kapcsolatos ismereteket közöl. Jóllehet ebben a tekintetben is inkább az első elem – mármint a *körülmények* –, mintsem a második – a *következmények* – megjelölése állja meg a helyét.

K. Farkas Claudia vállalkozása – e korlátokkal is – feltétlenül indokolt. Igaz ugyan, hogy a kérdést egyetlen, a korszakkal foglalkozó, összefoglaló munka sem kerül(het)te meg, s a zsidókérdés korabeli vizsgálatával foglalkozó művek súlyuknak megfelelően tárgyalják a törvények tartalmát és hatását. A témakör teljes feldolgozására azonban máig nem került sor. Braham a magyarországi holokausztot tárgyaló nagyszabású monográfiájában egyenként néhány oldalon ismerteti a vészkorszakhoz vezető út e fontos állomásait.¹ Az eddigi legátfogóbb elemzés Gyurgyák

* K. FARKAS Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 361 p.

¹ RANDOLF L. BRAHAM: *A magyar holocaust.* Gondolat–Blackburn International Incorporation, Budapest–Wilmington, é. n. [1988] Első kötet. 104–107., 125–132., 164–165.

Jánostól származik.² Ám a nagy ívű áttekintésben ezeket a sarkalatos törvényeket Gyurgyák is csak részproblémaként kezelhette, így kimerítően nem elemezhetette. Vértés Róbert munkája³ pedig csak az ominózus jogszabályok szövegének közlésével járult hozzá a téma megismeréséhez, azok elemzésére kísérletet sem tett. Pelle János könyve⁴ foglalkozik a kérdéssel a legrészletesebben. Ő azonban elsősorban a törvények fogadtatására, visszhangjára koncentrált, s nem tért ki ilyen aprólékosan azok keletkezéstörténetére. Számos – kötetekben és folyóiratokban megjelent – tanulmányra utalhatnák még, ám ezek csak vázlatos áttekintésekkel, a tanulságok sommás megfogalmazásával vagy részkérdések feldolgozásával gazdagították a képet.

Farkas Claudia ezekre támaszkodva, gazdag levéltári, sajtó és nyomtatott forrásanyag feldolgozása alapján tett kísérletet arra, hogy átfogóan és alaposan ismertesse a zsidók jogait korlátozó, 1938–1944 között született jogszabályokat, s közülük is elsősorban az 1938. és 1939. évi törvényeket. Arról az időszakról, amely nemcsak a jogszabályokkal sújtott társadalmi csoportnak jelentett tragikus fordulatot, hanem végeredményben azoknak is, akiknek ezek által kedvezni szándékoztak a törvényhozók.

A címadás nem csak a fentiek miatt szerencsétlen. A *Jogok nélkül* főcím ugyanis – miként azt a *Bevezetésben* leírtak is igazolják – tartalmi szempontból nem felel meg az 1938 előtti magyar valóságnak. Jóllehet 1920-ban, a *numerus clausus-törvény* révén egy fontos, és a zsidóság társadalmi érvényesülése szempontjából különösen érzékeny ponton, erősen korlátozták a zsidók jogait, ezt az 1920-as években s az 1930-as évek nagy részében nem követte újabb jogfosztás. Addig megszerzett pozícióikat az értelmiségi pályákon is megtarthatták, sőt a Bethlen-kormány gazdaságpolitikája következtében megerősítették a gazdaság különböző ágazataiban. Ebben az évtizedben kerültek képviselőik a korábbinál jóval nagyobb számban az országgyűlés mindkét házába, s vál-

² GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001. 135–168.

³ VÉRTES Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1938–1945*. Budapest, 1997.

⁴ PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Európa, Budapest, 2001.

lathattak szerepet az ország kormányzásában is, amire korábban nemigen volt példa. A jobboldali ellenzékiek – köztük a fajvédők – éppen ezt elősegítő politikája miatt támadták hevesen Bethlent. Egyik legharcosabb képviselőjük, Gömbös Gyula azonban miniszterelnökként maga sem csorbitotta a zsidóság jogait, gazdasági, társadalmi, vallási és kulturális lehetőségeit.

A könyv szakmai értéke mindenekelőtt abban rejlik, hogy részletesen bemutatja az úgynevezett zsidótörvények megszületésének folyamatát, illetve a társadalom és a politikai szféra különböző szegmenseinek reflexióit. Teszi mindezt elsősorban az országgyűlési naplókban és a munkabizottságok jegyzőkönyveiben nyomon követhető viták, illetve az országgyűlési irományokban közölt dokumentumok alapján. A visszhang rekonstruálására gazdag sajtóanyagot tanulmányozott, s hivatkozott a korszak néhány kulcsszereplőjének naplóira, memoárjaira is. Történetírásunkban mindezt ilyen szempontból és ilyen részletességgel még nem dolgozták föl.

A szerző – különösen az úgynevezett második zsidótörvény esetében – a nemzetközi és főként a hazai viszonyok összetett viszonyrendszerének helyes értékelése alapján ad árnyalt magyarázatot a jogszabályok kezdeményezésének és elfogadásának okaira. Többek között arra is, miért született meg a második törvény gondolata és tervezete már azt megelőzően, hogy az elsőt megvalósították volna. Legfontosabb következtetése, hogy mindezt nem külső tényezők, hanem a magyar társadalomban felhalmozódott és megoldatlan gazdasági, szociális problémák, illetve a részben ezekkel összefüggő, a zsidóságot bűnbakként kezelő nézetek tartós fennmaradása, illetve ismételt felerősödése okozta. Amit csupán erősítettek a németországi, majd német nyomásra hozott olaszországi törvényekről nyert értesülések – és sokkal kevésbé a magyar kormányzati tényezőknek megfogalmazott hitleri elvárások, amelyek egyébként is később kaptak nagyobb hangsúlyt.

K. Farkas Claudia könyvének elolvasása után sokkal pontosabb képünk lesz arról, hogy a kormányzatot és az egyes pártok politikusait mi indította a törvények kezdeményezésére, támogatására vagy éppen ellenzésére, illetve az élük tompítását szolgáló javaslatok megfogalmazására.

A politikatörténeti jellegűnek tűnő áttekintés, tartalmát tekintve, messze túlmutat a hírhedt törvények kezdeményezésével, formálásával, elfogadásával kapcsolatos politikai vitákon. A magyar társadalom egyes csoportjainak e kérdésben elfoglalt és hangoztatott álláspontját is tükrözik a vitákban felmerült s a lapokban leírt vélemények. Farkas Claudia könyve tehát nemcsak politikatörténeti, hanem társadalom- és eszmetörténeti jelentőségű is.

Különösen kiemelendő a mű *eszmetörténeti* jelentősége a zsidókérdés magyarországi interpretációjával kapcsolatban. Jóllehet esetenként felesleges ismétlésekbe bocsátkozik, gondosan elkülöníti az egyes nézeteket: az előterjesztésekben testet öltő kormányzati álláspontot támogató, ellenző, illetve azt radikalizálni vagy tompítani, árnyalni igyekvő véleményeket, javaslatokat, s ezek indoklásait. A politikai gondolkodás története szempontjából még hasznosabbak lettek volna ezek az alfejezetek, ha az ismertetett nézetek eszmetörténeti gyökereit és közvetlen társadalmi okait is alaposabban elemezte volna a szerző. Ez persze feltételezte volna egyrészt azt, hogy a *Bevezetésben* alaposabban és részletesebben tekintse át a dualizmus kori gyökerekből táplálkozó, 1919 után Magyarországon megfogalmazott zsidóellenes nézetek tartalmi elemeit, illetve az ezeket megfogalmazó irányzatok hasonlóságait és eltéréseit. Másrészt nélkülözhetetlen lett volna feltárni azt, hogy az 1938–1941-ben tett kezdeményezések, hangoztatott érvek mely korábbi nézetekből táplálkozhattak. E munka elvégzésével Farkas Claudia még meggyőzőbb bizonyítékokkal igazolhatta volna jogos véleményét, miszerint a belső okok játszottak döntő szerepet a törvények megalkotásában. Így számára is nyilvánvalóvá vált volna, hogy azok az érvek, melyeket 1938–1939-ben a kormánypárt különböző irányzatai éppúgy hangoztattak, mint a keresztény párt és a szélsőjobb képviselői, már két évtizeddel korábban ismertek voltak Magyarországon. Itt nem csak olyan elemekre utalok, mint a zsidóság sokat hangsúlyozott túlsúlya a gazdasági és a kulturális életben vagy a „társadalmi béke” megteremtésének esélye. Más konkrét dolgok is elhangzottak, ám itt csak a legszélsőségesebb momentumot szeretném jelezni: az *eugenika* alkalmazásának „szükségességét” (melyet a zsidó-keresztény vegyes házasságok, illetve nemi kapcsolatok tekintetében

majd az 1941:XV. tc. jogilag szabályozott formában érvényesít Magyarországon) már az első világháború végén hangoztatták. Keltz Sándor személyében pedig heves propagálója is volt, aki nézeteit nemcsak cikkeken, könyvekben, hanem például az Ébredő Magyarok Egyesülete éves kongresszusain tartott előadásokon is terjeszthette. Ő volt az, aki már 1923-ban könyvben publikálta nézetét, mely szerint: „Gyökeres megoldás csak egy lehet: a zsidófaj, a zsidó típus tökéletes kiirtása.” Elképzelése realizálódott 1944 végzetes hónapjaiban. Mindezekről ma már meglehetősen gazdag – jöllehet teljesnek közel sem tekinthető – irodalomra lehet támaszkodni.⁵

Politikatörténeti vonatkozásban fontos tanulsága a könyv e fejezeteinek, hogy a szerző szerint inkább csak vitákról volt szó, mert – miként azt plasztikusan bemutatja – küzdelmekről aligha beszélhetünk. Az eltérő álláspontokat képviselők túlnyomó többsége ugyanis nem a törvények megalkotása melletti vagy elleni érveket vonultatott fel, csupán a zsidókat sújtó korlátozások mértékéről, a jogszabály hatálya alá vonandók köréről vitatkoztak. A magyar társadalom e jelentős és befolyásos részének jogfosztása ellen csak a liberális és a szociáldemokrata képviselők szólaltak fel, s lapjaik mutattak rá azokra a károokra és veszélyekre, amelyeket a tervezett, majd foganatosított intézkedések jelentenek nemcsak a zsidóságra, hanem a gazdaságra, a kultúrára, az egész magyarországi társadalomra nézve. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy több párt – köztük (legalábbis 1938-ban) a kormánypárt – képviselőinek álláspontja közel sem volt egységes, még ha ez nem is befolyásolta a szavazás végeredményét.

A politikai reflexiók jelentős része a sajtóban látott napvilágot. Ezen a forrásbázison dolgozva Farkas Claudia – helyesen – túllép az országgyűlésben képviselt pártok keretein, s a szélsőjobboldal tekintetében olyan irányzatokat is megszólaltat, melyek 1935-ben nem küldhettek képviselőket a parlamentbe. Más politikai irányzatok esetében is érdemes lett volna így tennie, hogy valóban teljessé váljék a korabeli magyarországi nézetek köre. Példaként

⁵ Elég, ha Szabó Miklós, Gyurgyák János, Zinner Tibor, Paksy Zoltán és e sorok írójának a témával kapcsolatos – részben a szerző által is említett – munkáira gondolunk.

csupán Bajcsy-Zsilinszky Endrére és a *Magyarország* című lapra utalok. Az egykori fajvédő, majd Nemzeti Radikális Párt (1931–1936) néven önálló mozgalmat kezdeményező politikus ekkor már a Független Kisgazdapárt befolyásos tagjaként fejtette ki rendszeresen álláspontját az említett lapban. Az első zsidótörvénnyel kapcsolatos véleménye többek között azért is figyelemre méltó, mert egyrészt – miként azt a Farkas Claudia által idézett módon Eckhardt Tibor, a kisgazdák vezére is tette – egyértelműen deklarálta, hogy változatlanul a fajvédelem elvei alapján ítéli meg a zsidókérdést. Másrészt viszont annak szellemében immár a magyarországi németek kormányzati és kulturális pozícióinak korlátozását is követelte. Ő volt az, aki talán a legmarkánsabban fogalmazta meg a törvénytervezet alkotmányosságot sértő jellegét, kiegészítve azzal, hogy a jogszabály elfogadásával az ország nemzetközi tekintélye forog veszélyben.⁶

A *társadalomtörténeti* aspektust nem vizsgálta a szerző. Tudatosan, hiszen ez nem volt célja. Szövegei azonban impliciten tartalmazzák az erre vonatkozó információkat. Forrásanyaga kiváló lehetőséget nyújtana e tematika szisztematikus kidolgozására is, amire további kutatásai során feltétlenül érdemes lenne gondolnia.

Van azonban két gyenge pontja ezeknek a részeknek.

Egyrészt mind a politikai, mind a társadalom- és esztétorténeti vonatkozások árnyalt kifejtése és elemzése megkövetelné a viták aktív résztvevőinek alaposabb jellemzését, társadalmi és politikai hovatartozásuk jelzését, illetve annak vizsgálatát, hogy ezek a tényezők befolyásolták-e – s ha igen, mennyiben – állásfoglalásaik tartalmát. Ám több helyen a felszólalók nevének megemlítésére, s nagyon gyakran a név szerint említettek pártkötődésének jelzésére sem került sor. Pedig ezek pontos meghatározásához elegendő információt ad az 1935–1939. és az 1939–1944. évi országgyűlés – a szerző által a bibliográfiában sem feltüntetett – almanachja. Arra is érdemes és szükséges lett volna figyelni, hogy a kormánypárt képviselőcsoportja sohasem volt egységes,

⁶ Erre lásd VONYÓ József: Zsilinszky és a zsidókérdés. In: BARÁTH Magdolna-BÁNKUTI Gábor–RAINER M. János (szerk): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 339–352.

mindkét parlamenti időszakban különböző irányzatokra tagolódott. Ezért a Nemzeti Egység Pártján, illetve a Magyar Élet Pártján belül az egyes politikai csoportosulások azonos vagy – akár csak árnyalatokban, részkérdésekben kialakított – eltérő véleménye, illetve annak kimutatása is fontos következtetések levonására adhatott volna alkalmat. Ehhez szerencsés lett volna felhasználni a kormánypárt 1931 utáni parlamenti képviselőjének összetételét elemző tanulmányt.⁷ A második zsidótörvénnyel kapcsolatos álláspontok és pártreagálások ismertetésekor a szerző meg sem említi a kormánypártban 1938 novemberében bekövetkezett szakadás következményeit. A hiányokat legalább részben pótolhatta volna – egy ennyi személyt említő kötetben egyébként is nélkülözhetetlen – annotált névmutató.

Másrészt, az esetek többségében, a szerző nem élt a lehetőséggel, hogy a vitákban megfogalmazott vélemények és a lapokban olvasható reflexiók tartalmát és főleg gyökereit elemezze. E tekintetben üdítő kivétel a zsidó közösség állásfoglalásának bemutatása (114–152., 235–256.). Ezekben a fejezetekben bizonyította a szerző, hogy a szituáció empátiás értelmezésével képes az okok, összefüggések pontos értelmezésére, az egész bonyolult helyzet értő értékelésére.

A történet figyelmes követése ahhoz is hozzásegíti az olvasót, hogy részletes képet kapjon a magyar országgyűlés tárgyalási rendjéről, amely más jelentős törvények esetében is érvényes volt. Vagyis hogy a politika-, társadalom- és esztétörténeti vonatkozásokon túl fontos ismereteket szerezzen az állam egyik meghatározó intézményének működéséről.

A könyv nagy értéke, hogy elemzései rádöbbenetnek bennünket: a történetírásunkban általánossá vált vélemény – mely szerint az első zsidótörvényben vallási, a másodikban viszont már faji alapon definiálták, kit tekintenek zsidónak – lényegében leegyszerűsítés. A törvények megfogalmazásait és a hozzájuk fűzött kommentárokat alaposan átgondolva azt láthatjuk, hogy ezek a szempontok mindkét esetben szerepet játszottak. Igaz, más-más mértékben és súllyal. Így a második törvélynél valóban hangsú-

⁷ SIPOS Péter–STIER Miklós–VIDA István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében 1931–1939. *Századok*, 1967/3–4. 602–620.

lyosabb volt a faji megközelítés. Ám ha figyelembe vesszük, hogy ezt is a szülők, nagyszülők felekezeti hovatartozása révén látták meghatározhatónak, az első törvény vallási szempontjai is más értelmet nyernek. Különösen meggyőzőek ebből a szempontból az első törvény munkabizottsági vitái, illetve a törvénnyel kapcsolatos sajtóreflexiók. Ezekben egyrészt már akkor megfogalmazódott az igény, hogy fajként kezeljék a zsidóságot. Másrészt az érvelésekből kitűnik: több korabeli képviselő az „izraelita felekezeten” is „zsidó fajt” értett. Joggal jegyzi meg tehát a szerző: „A támogatók körében meglehetősen masszív volt az a vélekedés, hogy a zsidóság faj. Úgy ítélték meg, hogy feleslegesek a határdátumok,⁸ hiszen akármelyik terminust választják is a megkeresztelkedésnél, az teljességgel lényegtelen, mert a megkeresztelkedett zsidó továbbra is zsidó marad.” (77.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy mindezek révén az 1938. évi 15. tc. esetében faji értelmet nyert a zsidók vallási alapon történő megkülönböztetése.

A jelzett hiányosságok jelentős része könnyen pótolható lett volna, ha K. Farkas Claudia – korábban sikerrel megvédett doktori disszertációjának könyvvé formálása során – a kérdéskörrel foglalkozó, s közben megjelent valamennyi fontos szakmunkát felhasználja. A hiányzók közül példaként említhető Csizmadia Ervin munkája a második zsidótörvény megszületésében különösen nagy szerepet játszó Makkai Jánosról,⁹ továbbá Ungváry Krisztián, Paksy Zoltán és Paksa Rudolf tanulmányai az 1930–1940-es évek szélsőjobboldali mozgalmairól, pártjairól.

Nagyon értékesek a munkának azok a részei, ahol a szerző a három legfontosabb keresztény felekezet egyházfőinek az első két zsidótörvénnyel kapcsolatos szereplését elemzi. Annak ellenére, hogy – a szerző szavaival – „véleményük ismertetése nem jelenti az adott egyház, illetve felekezet egészének álláspontját” (259.). Megnyilatkozásaik azonban jelentős mértékben befolyásolhatták az akkor még nagy többségében vallásos lakosságot, azaz a közvéleményt. Alapállásuk két vonatkozásban azonos volt, de legalábbis

⁸ Itt a törvény értelmében mentességet jelentő megkeresztelkedés határdátuma körüli vitákra utal.

⁹ CSIZMADIA ERVIN: *Makkai János. Ősztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két világháború között.* Új Mandátum, Budapest, 2001.

nagy hasonlóságot mutatott. Egyrészt abban, hogy mindhárman a zsidóságnak a gazdasági és kulturális életben kialakult túlsúlyában, illetve a „zsidó szellem eluralkodásában” látták, láttatták a problémakör fő okát. Ezért egyaránt „akarták a zsidók visszaszorítását, azzal az indoklással, hogy ezzel a magyar társadalom lelki egyensúlya helyreáll, és a zsidókérdés véglegesen lekerülhet a napirendről”. (272.) A kollektív felelősség helyett azonban az egyéni mérlegelést tartották indokoltnak. Már csak azért is – és ez volt hasonló nézeteik másik fontos eleme –, mert elutasították azt, hogy állami jogszabállyal írják felül a keresztség érvényét, s ebből kiindulva igyekeztek elérni, hogy a megkeresztelkedett zsidókat határidőtől függetlenül vonják ki a törvény hatálya alól. Farkas Claudia e kereteken belül mutatta ki a közöttük lévő árnyalatnyi, egyes részkérdésekben megnyilvánuló eltéréseket. Mindez még markánsabban rajzolódott volna ki, ha az összehasonlító, illetve az egyházakra összefoglalóan jellemző elemeket a fejezet elkülönülő bevezetőjében esetleg összegzésében fogalmazza meg, s nem az egyes egyházfők, mindenekelőtt a Ravasz László szerepét tárgyaló részben.

Ez a fejezet kiváltképp azzal ad újat, hogy a szerző feldolgozta az egyházfők levelezésének a törvényekhez, illetve azok tárgyalásához köthető részét, s ennek alapján mutatta be, milyen indítékokkal és módon igyekeztek befolyásolni, illetve véleményezték híveik a sajtóból megismert megnyilatkozásaikat. Ezek kapcsán azt is felvillantotta, hogy – bár következetesen kitartottak a zsidókérdés megoldásának szüksége mellett – milyen lelki vívódást jelentett az egyházfők számára a híveiket sújtó törvényekkel kapcsolatos állásfoglalás. Az utóbbi momentum hangsúlyosan veti fel, hogy szerencsés lett volna az egyes egyházakban kialakult nézetek szélesebb körű ismertetése – legalább a szerző által feldolgozott egyházi sajtóanyag alapján.

Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a megfogalmazások helyenként stiláris javítást igényeltek volna, és gondosabban kellett volna szerkeszteni a szöveget – elkerülendő a fejezetek közötti, s még inkább az egyes alfejezeteken belül is gyakori ismétléseket.

Kritikai észrevételeimet nem az elmarasztalás szándékával fogalmaztam meg, sokkal inkább a biztatásnak szántam. Az em-

lített hiányosságok pótlása, a felvetett szempontok átgondolása és érvényesítése révén még teljesebbé és pontosabbá formálható a kép Magyarország történetének e tragikus következményekkel járó korszakáról. Érdeemes tehát K. Farkas Claudiának kiegészítő kutatásokat végeznie, s azok eredményeivel gazdagítva egy második, bővített és átdolgozott kiadásban közreadnia eredményeit. Olyan címmel, amely pontosabban fejezi ki a mű tartalmát.

A könyv mindazonáltal ebben a formában is tanulságos és hasznos olvasmány a korszak iránt érdeklődők, s megkerülhetetlen az azzal foglalkozó kutatók számára.

Vonyó József